

Պիտի կանգնին գեղեցմանին մէջ իրենց ,
 մի անհամբեր ճեռոտն , ճեռոտն ականալիչ
 Պիտի սպասեն վարդաբնիկը գալուստին
 Արշալոյսի մ'Արշալոյսի մը՝ որուն
 (Հաւատացէ՛ք ինձ , Մայրեր ,)
 ես ուռնամայր կ'առնեմ . . .

Գ. ՎԱՐՈՒԹԱՆ

30 Ապրիլ 1906

Հ Ա Յ

Ն Ա Խ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ը

(Շար.)

Ի ԵՏՈՒՆԻՔ. — Բուն կայեան. Թովմա Արծ-
 րունիի համեմատ , Ոստան՝ Վանայ ծովուն հա-
 րաւային-արեւելեան ալիք։ Բնիկ հայ նախարա-
 րութեան հնագոյններէն մէկը ըլլալ կը թուի,
 այնքան բնական եղած երկրին, որ Բզնունիներուն
 նման իր անունը առած է Վանայ լճին որ կը
 կոչուէր նաև Ռշաունեաց ծով (Բիւզանդ. Գ. Ժ)։
 Ռշաունեաց նախարարը Վանայ ծովուն մէջ ամ-
 լաց ունէր իրեն Աղթամար կղզին, և Բիւզանդի
 երկու տեղ գրածը ակնարկութիւն մը կրնայ
 համարուիլ Վան քաղաքն ու բերդն ալ Ռշաու-
 նիներուն սեպհակապետութիւնը ըլլալուն (Բիւ-
 զանդ, Գ. ԺԹ. և Ե. ԼԷ)։ Բզնունիներուն և Ռըշ-
 աունիներուն միապէս իրենց անունը Վանայ ծո-
 վուն տալէն, և թէ մեծ ձգնաժամերու մէջ ի-
 րարու օգնական և ապաւեն հանդիսանալէն (ինչ-
 պէս երբ գաւառապետութեան պատմէն խուսող և
 թաքնող Բզնունեաց նախարարին կինն ու որդիքը
 Ռշաունեաց պատկանող Աղթամար կղզին զրկը-
 ւեցան իբր ապաստան) կը նշմարուի սերտ կոպ
 երկու նախարարութեանց մէջ, և անշուշտ հա-
 մահաւասար հին ծագումը Ասոր ուժ տալ կը
 թուի հաւանական ստուգարանութիւնը Ռշաունի
 անուն որ կը յիշեցնէ Գարեհի արձանագրին
 Բաբելոնեան հաստաւածին մէջ Հայաստանին տըր-

ւած «Ռւաշաու» յորջորջումը, որ Հրաշաու, Հըշ-
 աու, և Ռշաու (հօր=) եղած է. որմէ՞ Ռըշ-
 աունիք։ Բիւզանդ Ռշաունեաց նախարարին կա-
 րեորութիւնը կը յայտնէ կոչելով ան «մեծ իշ-
 խանն, աշխարհասէրն» մեծ ծառայն (vassal)
 արքային Հայոց՝, անոնց տոհմն «աւագ տոհմ»։

Խորենացի Ռշաունիները կցելով Գողթնեցի-
 ներուն հետ (թէև «Գողթնեցի» նախարարական
 տուն գոյութիւն չունի, այլ ծանօթ է լոկ Գող-
 թըն գաւառի իշխան) Ռշաունիները Արևակա-
 նէն հաստաւած՝ կ'անուանէ, բայց թէ էրբ և ինչ
 պատճառով այդպիսի հաստաւած մը եկած ու
 հաստատուած է Ռշաունիներու հետեց գրաւած
 երկիրը, լուս կ'անցնի։ Յեղակցութիւն կարելի
 է ենթացրել Ռշաունեաց երկրի և Գողթն գա-
 ւառի դրացի բնակիչներուն մէջ. բայց Վանայ
 հարաւակողմի բնակ Ռշաունիներու և Արևակա-
 նոհմի մէջ՝ դժուար է հաւատալ գէթ առանց
 մանր պարագաներով ցուցման։ Աւանդութեան
 (եթէ կար այնպիսի բան) անորոշութիւնը անկէ
 յայտնի է որ Խորենացի անմիջապէս կ'աւելցնէ
 «Ու գիտեմ թէ յանուն արանցն զգաւառն ան-
 ուանեալ, և թէ յանուն գաւառացն զնախարա-
 րութիւնն կոչեալաւ»։ Շատ չափ կարելի է են-
 թագրել թէ թէպէտ Ռշաունիներու ծագումը՝
 Բզնունիներուն նման՝ Վանեան թագաւորներու
 ժամանակէն սկիզբ առած՝ բնիկ հայ է, յետոյ՝
 Եթանեան ցեղերու եղովն՝ հաստաւած մը ասոնցմէ
 եկած խառնուած է անոնց։

ԽՈՐԵՆԱՆԻՔ. — Ոստան անծանօթ. եր-
 կիր՝ Տարսերբանի մէջ. «ի կողմանս Հիւսիսայ
 ծովուն աղւոյ» (Վանայ ծովուն հիւսիսակողմը)
 ուրեմն մերձակայ Բզնունիներուն և Մանաւազ-
 եանց երկրին։ Աշխարհագրական այս մերձաւո-
 րութիւնն ըլլալու է որ Խորենացիի մտքին մէջ
 մերձեցում մը ներշնչէր է այս երկր մեծ նա-
 խարարութեանց մէջ, որով խառն ու Մանաւազը
 եղբայր կը դնէ Լրմենակէ, և Բազ՝ անոր եղ-
 բորորդի։ Խորենացիի այս հաւատաւորը որ և
 է ապացոյց չունի իրեն նպաստ, և լոկ կը ծա-
 ուայէ մատնանշելու աւանդութիւն մը Խորիտ-
 ուտեհներու՝ համահաւասար միւս երկու նախա-
 րարութեանց վաղեմի ծագման նկատմամբ։ Նախ՝
 սխալ ստուգարանութեան մը վրայ յեցած է խոր-
 ուտեհներ կոչումէն «խու» արմատ մը հանելը (ուր-
 կէ սկզբնական նահապետը այդ սայն) գի խուէն

պէտք է ձեանար խոռոչներ. կամ խոռոչներ
 իմէ հաւատք պէտք է ընծայել առաջին նա-
 հապետին անունին կրկնումով ազգանունին մը ա-
 նորինակ կերտումին: Խորխոռոչներէն արմատ
 կրնայ հանուիլ խորխոռ, որուն գարձեալ ար-
 մատն է «խոր» և ոչ «խոռ» (ինչպէս «կարկա-
 սել»-ի մէջ «կար» է արմատը, և «բարբառել»-ի
 մէջ «բար»), և խորխոր կամ խորխոռ (ը գիրը
 առի սաստկանալուն օրինակները ունիւր խե-
 ռառ=խելահար, խորել=խոռել), ինչ նշանակէ
 խիստ խոր (ինչպէս վաղվազ, խիստ շուտ) բառ
 մը՝ որ շտեմանելը գործածուած իբր մարգու ա-
 նուն, թողունք ազգանուն, այլ իրօք և խկապէս
 իր տեսները երկու հնդ գործածուած պատշաճ-
 օրէն իբր մակդիր քարտիկներու, այսպէս օւնիւր
 խորխոր Բեծ-Մովսէս մէջ՝ Սեպկենի Առե գետի ա-
 կանց մօտ բնական ստորերկրեայ այր մը (Ձ մը-
 զոն երկայնութեամբ, և 2½ մեթր բարձրու-
 թեամբ) որուն մէջէն կը շարունակէ գետը իր
 ընթացքը և որուն Հարաւ-արեւմտեան վեր-
 ջաւորութիւնը խորխոր անունով ծանցուած է
 տեղացիներէն. Տոմ փայլին երեսք քանդակուած
 է Եսորեստանի թագաւոր Եսորեստիբրայի (880
 Ն. Ք.) պատկերը, բեռնադիր արձանագրօք: Երկ-
 րորդ օրինակն է Վանի հռչակաւոր քարամայրի
 հիւսիս-արեւմտեան կողմը արուեստաբար փոր-
 ուած այրը (և 1/2 մեթրով 10 մեթր) որուն
 մուտքը շրջանակուած է խաղչեան Երգիտաիս
 Ա. թագաւորի արձանագիրներով: Այս այրն ալ
 նշնպէս խորխոր անունով ծանցուած է: Ուրեմն,
 եթէ խորխոռոչներու անունն ստուգաբանու-
 թեամբ անոնց ծագումին գաղտնիքին խորը խա-
 րախիւն է, աւելի բանաւոր չէ՝ ենթադրել թէ
 խորխոռոչն անունը ստացել այս ցերեկ, խորխոր
 կոչումն այսերու վրայ վաղեմի իմացութիւններու
 ձգած յիշատակին հետ կապել ուղիւ է ժողո-
 վաւորը այս հին նախարարութեան ծագումը, որ
 հաւանորէն խալդեան — Եսորեստանական թը-
 ախաններէն առած է սկիզբ: Մալխազ կամ Մաղ-
 խազ մակդիրն ալ որ յատուկ էր այս նախարա-
 րական տան, իբր ոչ-կրանեան բառ(1) (հին շըբ-
 րանէ մը ձեւացած՝ ինչպէս ուրիշ — աղ վերջաւոր-
 ութեամբ բառ մը, գուգազ) կուգայ նպաստել

այս ենթադրութեան: Մալխազի նշանակու-
 թիւնն է իշխան, ինչպէս կը տեսնուի հետք կըց-
 ւած հումանիշէն(2), «Առաջին իշխանն հայոց և
 Մալխազ»՝ ինչպէս կոչուած է խորխոռոչն նախա-
 րարը վաղմական Գահանակին մէջ՝ բոլոր նա-
 խարարներէն նախաւոր գրութեամբ, և Բաբգէն
 կաթողիկոսի թղթին մէջ (ուղղուած Հայոց
 'ի Պարս) իշխուած նախարարներուն մէջ աւագ
 տեղ կը բռնէ «Հայոց Եսպետ»-էն (Բագարատու-
 նիներէն) անմիջապէս ետքը Եստաշիր «Հայոց
 Մալխազ» (առաջին իշխան Հայոց նշանակու-
 թեամբ): Խորենացի կը թուի անգիտանալ Մաղ-
 խազ կոչման մակդիր ըլլալը, և յատուկ անուն
 կը կարծէ ըսելով «Ե գլուխ (կարգէ թիկնա-
 ցահայն)» Նահապետ Նոցա գլխաւորը ոմն՝
 մինչդեռ թէ՛ Բիւզանդ, և թէ՛ Գարպէցի իբր
 մակդիր կը գործածեն յայտնապէս Մալխազը,
 ինչպէս «Վրիւ Մալխազ», Գարշնյալ Մալխազ՝
 Ճիշդ ինչպէս այժմս պարսիկները կը գործածեն
 «Միրզա» մակդիրը, իշխան նշանակութեամբ, երբ
 բուն անունն յետադաս կը դնեն, Եստաշ Մալ-
 զա, Մահմուտ Միրզա, Եստաշ իշխան, Մահ-
 մուտ իշխան նշանակութեամբ: Թերեւս Եսորեստ
 տանական ծագումի Ենթադրութեան աւելի մի-
 տեղ տայ խորխոռոչն նախարարի մը Գաղիշոյ
 անունը (հնչել Գաղիշու) որ ասորական է ինչ-
 պէս Երգիշու, Ենիշու, Խայն, նկատելով Երի-
 ւելքի մէջ անուանակոչութեան մասին ծայրա-
 յեղ պահանջողականութիւն և նկատելով որ հայ
 նախարարները թէպէտ կ'ախորժէին Պարսիկ, մա-
 նաւանդ Պահլաւ անուններ դնել, բայց խիստ
 քիչ է գործածութիւնը ասորականի:

ԱՐՄԻՈՒՆԻՔ. — Ոստան՝ Հաղամակերտ
 (Պաշքալէ): Արծրունիներուն ծագումը Եսորես-
 տանական ըլլալը ո՞չ միայն աւանդութիւն մըն
 է, այլ նոյն իսկ այդ սոհմին մէջ խնամով պահ-
 ուած և պարծանք յիշուած զրոյց մը: Հաւանա-
 կան է որ խորենացի այդ նախարարական տանց
 մէջ սերունդէ սերունդ հասցուած և հաղորդ-
 ւած զրոյցներէն առնելով կը պատմէ հետեւեալը
 «Այլ երբեմն 'ի մականական խաղաւ երկիցս
 պատահալ շաւապայ Արծրունցոյ գզգզակն
 հանել 'ի Զապհայ: Եւ նորա անեալ նմա մա-

(1) Պաղտատի մօտ 'այ Նանք Մալխա, որ կը նշանակէ
 Գետ իշխանի, որ Թերեւս Եսորեստանցոց լեզուին մէջ Մալ-
 խազ անունը:

(2) Այսպիսի համար իշխանու շատ կը հանդիպենք Բիւզանդի
 մէջ. զոր օրինակ դպրիակք և սուցիչք էին արքային
 Հայոցս: մատուցանէին նմա թիւրակէս և անդեղեղայս՝ Խայն:

կանան ասէ՛. ծանիր՝ զքեզդ՝ իսկ նորա պատաս-
խանեալ թէ՛ Վլո՛, առէ, ձանաչեմ և զիս պը-
քայորդի՝ ի սերմանէ Սանասարայ (և ունիմ իշ-
խանութիւն ընդ եղբարս քս զարքն արքայի
համբուրել) որպէս և անուանակոչեցեալս եմ՝
Ինչպէս Գարագաշեան զիտել կուտայ, Խորենա-
ցիի այս խօսքը՝ որպէս և անուանակոչեցեալս
եմ՝ կ'անկնարկէ Երծրունի անուան նշանակու-
թիւնը, որ սակայն ցարդ անծանօթ ծնացած է։
Մեր կարծեցք, այդ Երծրունի անունը գործ
չունի ոչ արծիւ=ունի՝ի հետ, ինչպէս Խորենա-
ցիի բառախաղային ստուգաբանութիւնը կը հա-
ւաստէ, ոչ ալ «Երծուիբ» կոչուած դաշտավայ-
րին մէջ առաջին ըլլալուն, կամ Երզն աւանի
մէջ բնակելուն, և ոչ արծուունգն կերպարանօր
ըլլալուն ինչպէս Թովմա Երծրունի կ'առաջարկէ
բացատրել։ Մեր կարծեցք, անուան ստուգա-
բանութեան բանալին՝ փերոգրեալ որպէս և ան-
ուանակոչեցեալս եմ՝ պարբերութեան մէջ է, և
Երծրունի չէ այլ ինչ բայց ասորունի, պոյնքն
ասորեստանցոց ցեղէն, ինչպէս հայ ժողովուրդը
բնականաբար պիտի ձանձնար և յորջորջէր Ե-
սորեստանէն այդ եկւորները։

Ճիշդ նոյն կերպով կազմուած ունինք ՊաՏ-
լաուների (ՊաՏլաւ ցեղէ նախարարութիւն) և հա-
ւանօրէն նոյնօրինակ կազմութիւն ունի Մամաու-
նի՝ որ նշանակելու է Մամա կամ Մաա (=Մաա
ցեղէ, համեմատել Սարաբոնի Matiané-ի հետ,
Մամարդ կամ Մարդ, Սարաբոն կամ Տրպատ, Ե-
սորգաս կամ Տրպատ)։ Եսորունի եղած է Ես-
րունի, յետոյ Երարունի, ր-ի մուծմամբ ձայնա-
ւորի և շահանի մէջ որուն կրկնակ օրինակը
ունինք արշալուրջ բառին մէջ ուր յայտնապէս
երկու ր ներս ալ օտարամուտ են (ուրիշ կողմէ
ծանօթ են ր-ի մուծումներ՝ բարժանել, տար-
ժանել բառերուն մէջ)։ և հուսի յետոյ Երարունի
փոխուած է Երծրունիի, ս փոխուելով ծ-ի, ինչ-
պէս յիսաուն փոխուած է ռամկին բերնին մէջ
ձծօնուի, ինչպէս արշվիս փոխուած է արծ-
վիսի (տես Սմբատ Գունդատապալի Ասիդք Են-
տիդայ), ինչպէս նարայնի կամ նգրայնի փոխ-
ւած է նօրայնիի։

Գէթ այս ստուգաբանութեամբ լուծում մը
տուած կ'ըլլանք Խորենացիի Հաւասպ Երծրու-
նիի բերանը դրած յորպէս և անուանակոչեց-
եալս եմ՝ խօսքին։

ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ. — Ոստան՝ անյայտ, գա-
ւառ՝ Ընձիտ։ Ելս անուան ստուգաբանութիւնն
է Սարբու անձիտ (Տէր Ընձտայ) որ միացուելով
եղած է Սրուանձիտ և —եանց ազգանուանակոչ
ածանցով Սրուանձտեանց։ Գայտնի է թէ Ընձիտ
է հնագոյն ձևը այս գաւառին, և ոչ Ըանձիթ
որ յետոյ մուտ գտած ձևն է այդ վաղեմի գա-
ւառին անուան որ շատ հին ժամանակներէ ի վեր
Եսորեստանցոց ծանօթ էր Enzite կոչմամբ (գա-
սական հեղինակաց քով Enziten)։ Եսորես-
տանցոց բանակները, Ռարաթի (Վանայ լճին
հիւսիսակողմի երկիրները) արշաւելու առթիւ,
շատ անգամ հոխան ըրած է յարձակման ա-
ռարկայ ըրած են այս գաւառը, ամենէն վայ-
րագը տեղի ունեցած ըլլալով Սալմանասար Բ.ի
օրով (864-824 Ն. Ք.) որ ի հաւր և ի սուր մա-
շնացուց զԸնձիտ, և իբր նշանակ կատարեալ նը-
ւաճման, իր քանդակեալ պատկերը ձգեց հոն
քարայրի մը վրայ։ Տարակոյս չկայ թէ ի վեր-
ջոյ Ընձիտ ալ, ուրիշ նուաճուած երկիրներու պէս,
ստացաւ Եսորեստանցի գաղութ և կառավարիչ,
որոնցմէ մէկը արմատանալով Երկրին մէջ, իրեն
սերունդ ձգեց՝ ձանչուելով Սարբու Ընձիտ
(Տէր Ընձտայ)։ Սրուանձտեանց տանուտէր մը կը
յիշեն Եղիշէ և Ղազար՝ իւր մին Վարդանանց
կուռին հերոսներէն։ Բայց Բիւզանդի մէջ յիշ-
ուած Ընձիտի իշխանները չեն կոչուած Սրուան-
ձտեանց, այլ անունի հայացած ձևով Տէր Ընձ-
տայ, այսպէս կը յիշէ Բիւզանդ, «Ղազարը որ
էր իշխան Ընձտա»։ «Ղազարմուտ տէրն Ընձտայ»
միշտ անմիջապէս հետը դնելով դրացի մեծ յո-
փաց իշխանը։ Գոժուար է զատել Սրուանձտեանցը
այս Ընձտայ տէրերէն և Գարակիւնի (որ Եղիշէի
մէջ կ'երևի) Բիւզանդի մէջ յիշուած Ընձտայ տե-
րերուն սերնդէն պէտք է եղած ըլլաւ։

(Շարունակելի)

Գ. ՓԱՌՆԱԿ